

Διαδραστικό δίκτυο 2.0 καὶ ἡ «κάτωθεν λατρεία»

Basilius J. Bert Groen*

Τὸ σημερινὸ τελετουργικό-λειτουργικὸ τοπίο χαρακτηρίζεται ἀπὸ μεγάλη ποικιλομορφία. Δὲν ἐννοοῦμε μόνο τὴν πληθώρα τῶν παραδοσιακῶν λειτουργικῶν πράξεων (τὰ μυστήρια, τὸν ἑσπερινὸ καὶ τὸν ὄρθρο, τὶς νεκρώσιμες ἀκολουθίες καὶ ἄλλες τελετές), τὴ θρησκευτικὴ λαϊκὴ κουλτούρα γύρω ἀπὸ τὸν ἁγιασμό, τὸ ἔλαιο καὶ τὸ χῶμα, τὰ προσκυνήματα, καθὼς καὶ τὴν τιμὴ στοὺς ἁγίους καὶ τὶς εἰκόνες κ.ἄ., ἀλλὰ ἐπίσης καὶ διάφορες σύγχρονες ἀλλαγές. Τὸ σύγχρονο τελετουργικό-λειτουργικὸ φάσμα συχνὰ ὑπερβαίνει τὴν κλασικὴ μορφή λατρείας σὲ ναοὺς καὶ προχωρεῖ πέρα ἀπὸ τὶς παραδοσιακὰς μορφές τοῦ θρησκευτικοῦ λαϊκοῦ πολιτισμοῦ¹.

Διαδραστικό δίκτυο 2.0

Ἄς ἐστιάσουμε ἐδῶ στὴν τεχνολογικὴ πρόοδο καὶ τὶς ἐξελίξεις στὸν Παγκόσμιο Ἴστό, καθὼς στὶς συνέπειες γιὰ τὴ λατρεία καὶ τὴ λειτουργικὴ². Θὰ θέλαμε νὰ ὑπογραμμίσουμε ὅτι οὔτε κάνουμε διακήμιση ἐδῶ

* Ὁ Basilius J. Bert Groen εἶναι Ὀμότ. Καθηγητὴς τοῦ Universität Graz.

1. Βλ. π.χ. τὸ ἄρθρο μας: "From Holy Sepulchre to Interactive Web 2.0: Several Current Developments of Eastern Christian Liturgy and Religious Popular Culture", στό: B. Groen – D. Galadza – Nina Glibetic – G. Radle (ἐπιμ.), *Studies in Oriental Liturgy: Proceedings of the Fifth International Congress of the Society of Oriental Liturgy, New York, 10-15 June 2014*, Eastern Christian Studies 28, Peeters, Leuven 2019, σσ. 1-24· Br. D. Spinks, *The Worship Mall: Contemporary Responses to Contemporary Culture*, Alcuin Club Collections 85, Society for the Promotion of Christian Knowledge, London 2010.

2. Teresa Berger, *@Worship: Liturgical Practices in Digital Worlds*, Liturgy, Worship and Society Series, Routledge, Abingdon & New York 2018· St. Böntert, *Gottesdienste im Inter-*

ούτε είμαστε «ιεραπόστολοι» τῆς διαδραστικῆς λατρείας. Ὁ κύριος σκοπός μας εἶναι μία προσπάθεια νὰ περιγράψουμε μερικὰ περίοπτα φαινόμενα ποὺ παρατηροῦμε.

Γεγονότα σχετικὰ μὲ αὐτὲς τὶς ἐξελίξεις εἶναι, ἀρχικὰ, ἡ ζωντανὴ ἀναμετάδοση τῆς λατρείας στὸ διαδίκτυο, ποὺ θὰ μπορούσε κάποιος νὰ τὴ συγκρίνει μὲ τὴν ἀναμετάδοση στὴν τηλεόραση. Μπορεῖ ἐπίσης κάποιος νὰ προσευχηθεῖ καὶ νὰ συμμετέχει μὲ ἄλλους στὸν ὄρθρο καὶ τὸν ἑσπερινὸ μέσω Skype ἢ Zoom, ἀκόμη καὶ ταυτόχρονα μὲ ἄνθρωπους σὲ ἄλλα σημεῖα τοῦ κόσμου καὶ ἀπὸ διαφορετικὲς χρονικὲς ζώνες. Μπορεῖ κάποιος νὰ πεῖ τὴν ἡσυχαστικὴ «Εὐχὴ τῆς καρδιάς» μαζί μὲ ἄλλους σὲ ὁλόκληρο τὸν κόσμο καθοδηγούμενος ἀπὸ ἕναν πνευματικὸ (πατέρα ἢ μητέρα). Πληροφορηθήκαμε γιὰ Ὁρθοδόξους στὴ Συρία, οἱ ὅποιοι δὲν μπορούσαν νὰ παραστοῦν στὴν ἐκκλησία λόγῳ τῆς θηριωδίας τοῦ πολέμου στὴ χώρα τους καὶ ἔτσι συμμετείχαν σὲ μία διαδικτυακὴ Θεία Λειτουργία, ἡ ὁποία ἀναμεταδιδόταν σὲ πραγματικὸ χρόνο ἀπὸ κάποιο ἄλλο μέρος τοῦ κόσμου. Ἔθεταν τὸν ἄρτο καὶ τὸν οἶνο μπροστὰ στὴν ὀθόνη κατὰ τὴ διάρκεια τῆς πρόθεσης, ἄκουγαν μὲ προσοχὴ τὰ ἀναγνώσματα, συμμετείχαν στὶς ψαλμωδίες, ἔκαναν τὸν σταυρό τους, προσεύχονταν, γονάτιζαν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς ἐπίκλησης καὶ μεταλάμβαναν αὐτὰ ποὺ γιὰ ἐκείνους εἶχαν γίνει Θεία Δῶρα κατὰ τὴ διάρκεια τῆς θείας Λειτουργίας.

Ἐνα πολὺ ἐνδιαφέρον ἐρώτημα εἶναι ἂν αὐτὴ ἡ ὁμάδα Χριστιανῶν ἀπὸ τὴ Συρία πράγματι μετελάμβανε τῶν καθαγιασμένων Δώρων – τοῦ σώματος καὶ αἵματος τοῦ Χριστοῦ. Οἱ ἀπόψεις γι' αὐτὸ τὸ ζήτημα δίστανται καὶ ἡ θεολογικὴ ἀξιολόγηση πρέπει νὰ θίξει ἐκκλησιολογικὲς καὶ ἀνθρωπολογικὲς πτυχές. Σίγουρα, ὅπως πάντοτε, πρέπει

net: Perspektiven eines Dialogs zwischen Internet und Liturgie, Kohlhammer, Stuttgart 2005· ὁ ἴδιος, "Liturgical Migrations into Cyberspace: Theological Reflections", στό: Teresa Berger (ἐπιμ.), *Liturgy in Migration: From the Upper Room to Cyberspace*, Liturgical Press, Collegeville, MN 2012, σσ. 279-295· R. Gelhot, "Beten mit Bits and Bytes", *Heiliger Dienst* 69, 2 (2015), σσ. 66-74· M. Barnard, J. Cilliers & C. Wepener, *Worship in the Network Culture: Liturgical Ritual Studies, Fields and Methods, Concepts and Metaphors*, Liturgia Condenda 28, Peeters, Leuven 2014, σσ. 19-22, 312-314· Birgit Jeggle-Merz, „Gottesdienst und mediale Übertragung“, στό: *Gottesdienst der Kirche: Handbuch der Liturgiewissenschaft* 2.2, Pustet, Regensburg 2008, σσ. 455-490. Προβλ. Isabelle Jonveaux, *Dieu en ligne: Expériences et pratiques religieuses sur Internet*, Bayard, Paris 2013.

νά λαμβάνονται ὑπ' ὄφιν καὶ οἱ περιστάσεις: ἡ μετάληψη τῆς «Θείας Κοινωνίας» ἀπὸ τὴν ἀναπαυτικὴ καρέκλα στὸ σπίτι ἐνῶ ἡ ἐνορία εἶναι κοντὰ διαφέρει κατὰ πολὺ ἀπὸ τὶς καταστάσεις ποὺ ἔχουν δημιουργηθεῖ ἀπὸ τὶς θηριωδίες τοῦ πολέμου στὴ Συρία. Ἐπιπλέον, κάποιος θὰ μπορούσε νὰ ρωτήσῃ ὅσους σχολιάζουν ἀρνητικὰ αὐτὴν τὴν πρακτικὴ γιατί ἡ ἐπισκοπικὴ εὐλογία –ἡ εὐλογία ποὺ δίνει ὁ Πάπας «στὴν Πόλη καὶ στὴν Οἰκουμένη» (*Urbi et Orbi*) γιὰ παράδειγμα– νὰ ἔχει πραγματικὴ ἰσχύ γιὰ τοὺς τηλεθεατὲς καὶ τοὺς χρῆστες τοῦ διαδικτύου. Ὡστόσο, κατὰ τὴ Θεία Λειτουργία δὲν παίζει σημαντικὸ ρόλο μόνο ἡ εὐλογία τοῦ ποιμνίου ἀλλὰ καὶ ἡ μεταβολὴ τῶν καθαγιασμένων δώρων (ἄρτος καὶ οἶνος). Αὐτὸ μᾶς φέρνει στὸ μυαλὸ καὶ τὶς συζητήσεις ποὺ ἔχουν προηγηθεῖ γιὰ τὴ θεωρούμενη παράτυπη καὶ ἀνάρμοστη ἀναμετάδοση τῆς Θείας Λειτουργίας, ἰδιαιτέρως τῆς Ἀναφορᾶς, ἢ τὴν ἀναμετάδοση μιᾶς συναυλίας ψαλμωδίας ἢ ἄλλης ἱερῆς μουσικῆς: πρὶν ἀπὸ πενήντα χρόνια, ἀκόμη καὶ πρὸ πρόσφατα, ὑπῆρχαν ἀκόμη πολλοὶ ποὺ ἦταν ἀντίθετοι, ἀλλὰ στὶς ἡμέρες μας αὐτὴ ἡ πρακτικὴ εἶναι πλέον συνηθισμένη. Ὑπὸ ἓνα θεολογικὸ πρῖσμα, δὲν ἔχει καμμία διαφορὰ ἀν ὁ Τριαδικὸς Θεὸς δρᾷ καὶ διαδικτυακῶς ἢ ὄχι. Ἔχει ὅμως γιὰ τοὺς ἀνθρώπους;

Τὸ διαδραστικὸ δίκτυο 2.0 καθιστᾷ δυνατὴ τὴν πραγματικὴ συμμετοχὴ σὲ ὅλες τὶς τελετὲς καὶ ὅλα τὰ τελετουργικά. Μία ματιὰ στὶς ἐπιμνημόσυνες τελετὲς τῶν ἀποθανόντων τὸ καταδεικνύει ξεκάθαρα. Σὲ εἰδικές «ἐπιμνημόσυνες ἱστοσελίδες» ὁ ὅποιοσδήποτε ἔχει τὴ δυνατότητα νὰ ἀφήσῃ λουλούδια σὲ εἰκονικὰ μνῆματα τῶν ἀγαπημένων πεθαμένων, νὰ συμπληρώσῃ τὸ ὄνομά του σὲ εἰκονικὲς λίστες συλλυπητηρίων καὶ νὰ ἀνάψῃ κερὶ σὲ εἰκονικὰ παρεκκλήσια³. Αὐτὸ συμβαίνει ὄχι μόνο στὴ Βόρεια Ἀμερικὴ καὶ τὴ Δυτικὴ Εὐρώπη, ἀλλὰ καὶ σὲ χώρες ὅπως ἡ Ἑλλάδα, ἡ Ρουμανία, ἡ Οὐκρανία, ὁ Λίβανος κ.ἄ. Γιὰ ἓναν μεγάλου ἀριθμοῦ πιστῶν, ὅλα αὐτὰ ἔχουν γίνῃ ἐναλλακτικὲς μορφὲς τελετουργικῶν σὲ ἀντικατάσταση τοῦ παραδοσιακοῦ Νεκρωσίου Τρισαγίου ἀλλὰ καὶ ἄλλων ἐπιμνημόσυνων τελετῶν. Ἐπιπλέον εἶναι δυνατὴ ἡ συμμετοχὴ σὲ εἰκονικὰ προσκυνήματα, διαδραστικὲς ἰκετευτικὲς τελετὲς καὶ πολλὰ ἄλλα. Προφανῶς, ἡ χρῆση τοῦ διαδικτύου

3. Π.χ., ὅποιος ἐπιλέξῃ τὴν ἐπιλογή «ἐπιμνημόσυνες τοποθεσίες» σὲ μία μηχανὴ ἀναζήτησης λαμβάνει πολυάριθμα ἀποτελέσματα.

ἀπὸ τὸ γραφεῖο ἢ τὸ σαλόνι τοῦ ὁποιουδήποτε συνεπάγεται καὶ ἓνα διαφορετικὸ εἶδος κοινωνίας ἀπὸ ὅ,τι σὲ μία ἐκκλησία ἢ σὲ κάποιον ἀνοικτὸ χῶρο. Ὡστόσο, ἡ διάσταση τῆς σωματικῆς παρουσίας δὲν ἀπουσιάζει – ἐμεῖς οἱ ἄνθρωποι μποροῦμε νὰ ἐπικοινωνήσουμε μόνο μέσα ἀπὸ τὰ σώματά μας. Πέρα ἀπὸ τὰ μάτια ποὺ κοιτάζουν τὴν ὀθόνη, τὰ αὐτιά μας ποὺ ἀκοῦνε τοὺς ἤχους ἀπὸ τὰ ἠγεῖα καὶ τὴν κίνηση τῶν δακτύλων μας πάνω στὸ πληκτρολόγιο καὶ τὸ ποντίκι, ὁλόκληρο τὸ σῶμα, ὁλόκληρο τὸ ἄτομο μπορεῖ νὰ ἐμπλέκεται ἐνεργά, ἀφοῦ καὶ οἱ χρήστες τοῦ διαδικτύου ἔχουν ἐπίσης τὴ δυνατότητα νὰ ἀντιδροῦν, νὰ προσεύχονται, νὰ ψάλλουν, νὰ συγκινοῦνται. Δὲν λείπει ἐπίσης καὶ ἡ διαμόρφωση κοινωνίας, κάτι ποὺ ἰσχύει ἰδιαίτερα στὸ διαδραστικὸ δίκτυο 2.0. Εἶναι βέβαιο πὼς τὸ διαδίκτυο καθιερώνει ἓνα διαφορετικὸ ἐπίπεδο κοινωνίας ἀπὸ ὅπουδήποτε ἄλλο καὶ οἱ χρήστες τοῦ διαδικτύου αἰσθάνονται συχνὰ περισσότερο συνδεδεμένοι μὲ ἄλλους χρήστες ἀπὸ ὅσο μὲ τὰ ὑπόλοιπα μέλη τῆς ἐνορίας στὴν ὁποία ἀνήκουν ἐπίσημα. Ἐπιπλέον, ὀρισμένες φορὲς στὸ διαδίκτυο ὑπάρχει περισσότερη ἐλευθερία ἀπὸ ὅσο σὲ μία Εὐχαριστιακὴ σύναξη: Κανεὶς δὲν μπορεῖ νὰ ἐμποδίσει τὸν χρήστη νὰ ὑμνήσει τὸν Θεὸ μὲ δυνατὴ φωνή, νὰ φωνάξει, νὰ κλάψει ἢ νὰ χορέψει ἀπὸ χαρά, ἐνῶ ἂν τὸ ἔκανε αὐτὸ στὸν ναὸ ἡ συμπεριφορὰ του θὰ μποροῦσε νὰ μὴν εἶναι ἀρεστὴ στοὺς ἄλλους πιστοὺς.

Συνεπῶς, κάποιος πρέπει νὰ εἶναι ἰδιαίτερα προσεκτικὸς ὅταν ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ εἰκονικὸ, διαδικτυακὸ τελετουργικὸ δὲν εἶναι πραγματικὸ, ὅτι δὲν εἶναι γνήσιο καὶ πὼς δὲν ὑπάρχει ἔμπρακτη καὶ συνειδητὴ λειτουργικὴ συμμετοχὴ μέσα ἀπὸ τὸ διαδίκτυο. Θὰ εἶναι σὰν νὰ ἰσχυρίζεται πὼς κατὰ τὴ διάρκεια μιᾶς ὁποιασδήποτε κυριακάτικης λειτουργίας ὅλοι ὅσοι παρευρίσκονται ἐκεῖ εἶναι εὐλαβεῖς συμμετέχοντες ποὺ δὲν ἀποσπῶνται ἀπὸ ἄλλες σκέψεις! Εἶναι ἐπίσης ἄξιο ἀναφορᾶς πὼς ἀκριβῶς ὅπως στὴ Δυτικὴ Εὐρώπη ἔτσι καὶ στὴν Ἀνατολικὴ καὶ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη μόνο μία μικρὴ μειονότητα τῶν βαπτισμένων χριστιανῶν πηγαίνουν τακτικὰ στὴν ἐκκλησία⁴. Ἐπιπροσθέτως, ἀκόμη καὶ στίς λειτουργίες ποὺ λαμβάνουν

4. Στίς μεγαλοπόλεις μόνο πιθανὸν ἓνα πολὺ μικρὸ μέρος τοῦ συνόλου τῶν βαπτισμένων Ὁρθόδοξων Χριστιανῶν παρακολουθεῖ τὴν κυριακάτικη Θεία Λειτουργία κάθε ἑβδομάδα. Στίς ἀγροτικὲς περιοχὲς ὡστόσο, τὸ ποσοστὸ εἶναι συνήθως ὑψηλότερο.

χώρα εκτός διαδικτύου, ή φυσική παρουσία δεν είναι απαραίτητη και η προσευχή για όσους είναι άπόντες είναι ιδιαίτερος συνήθης. Σύμφωνα με τη γνωστή αναφορά στη σύναξη από τον Ίουστίνο τον Μάρτυρα (θ. 165), οί διάκονοι πήγαιναν τὰ δῶρα της Λειτουργίας σὲ ὅσους ἦταν ἀπόντες⁵. Ἐπιπλέον, οί Ἀναφορὲς τῶν θ. Λειτουργιῶν τοῦ Ἁγ. Ἰωάννου τοῦ Χρυσοστόμου καὶ τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἐμπεριέχουν δεήσεις γιὰ τοὺς ἀνθρώπους οί ὁποῖοι δὲν εἶναι παρόντες φυσικά, π.χ. γιὰ τὸν πατριάρχη καὶ τὸν ἐπίσκοπο, τοὺς πεθαμένους, σὲ γενικὲς γραμμὲς γιὰ ὅλους τοὺς ἄντρες καὶ ὅλες τὶς γυναῖκες («καὶ πάντων καὶ πασῶν»)⁶. Αὐτὲς οί δεήσεις τῆς Ἀναφορᾶς αἰτοῦνται ἀκόμη καὶ τὴ διαμεσολάβηση τῆς Θεοτόκου καὶ ἄλλων ἁγίων, οί ὁποῖοι εἶναι ὄντως παρόντες μέσα ἀπὸ τὴν ἁγιογραφία τοῦ ναοῦ, ὥστόσο δὲν συμμετέχουν μετὰ τὰ φυσικά τους σώματα. Ἐπιπλέον, ἡ εὐχή τῆς Προθέσεως καὶ ἡ Ἀναφορὰ στὴ θ. Λειτουργία τοῦ Ἁγ. Βασιλείου ἐμπεριέχουν μία σαφὴ δέηση ὅχι μόνο γι' αὐτοὺς ποὺ φέρουν τὰ θεῖα δῶρα, ἀλλὰ καὶ γιὰ ὅλους γιὰ ὄφελος τῶν ὁποίων προσφέρονται⁷. Γενικά, ἂν καὶ ἀποκτᾶ ψηφιακὴ μορφή, ἀκόμη καὶ στὸ διαδίκτυο διαμορφώνεται μία λειτουργικὴ κοινότητα. Ταυτόχρονα θὰ πρέπει νὰ ἀναφερθεῖ πῶς ἀρκετοὶ συμμετέχοντες σὲ διαδικτυακὰ λειτουργικὰ τελετουργικὰ συμμετέχουν ἐπίσης καὶ

⁵ Ἐπιπλέον, ἓνας μεγάλος ἀριθμὸς Ὀρθόδοξων παρακολουθεῖ τὶς συνάξεις μόνο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς Μεγάλης Ἑβδομάδας, τοῦ Πάσχα καὶ ἄλλων ἑορτῶν, καθὼς καὶ τὶς «τελετουργίες ζωῆς», ὅπως ἡ βάπτισμα, ὁ γάμος, ἡ κηδεῖα καὶ τὰ μνημόσυνα, καὶ σὲ εἰδικὲς περιπτώσεις σὲ μοναστήρια καὶ τόπους προσκυνήματος. Ὅσον ἀφορᾶ τὸν ρωμαιοκαθολικισμό, στὴν πόλη τοῦ Γκράτς, γιὰ παράδειγμα, περίπου τὸ 5% ὄλων τῶν βαπτισμένων καθολικῶν παρακολουθοῦν τὴ λειτουργία κάθε Κυριακῆ, ἐνῶ στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς τῆς Στυρίας (ἓνα ἀπὸ τὰ ὁμόσπονδα κρατίδια τῆς Αὐστρίας) περίπου τὸ 10-15%. Τὸ πολὺπλοκο ζήτημα τῆς ἐκκλησιαστικῆς προσέλευσης δὲν μπορεῖ νὰ ἐξεταστῆ περαιτέρω ἐδῶ, ἐπειδὴ πρέπει νὰ ληφθοῦν ὑπ' ὄψιν καὶ πολὺπλευροὶ κοινωνικοπολιτισμικοὶ παράγοντες.

⁶ Ch. Munier (ἐπιμ.), *Justin: Apologie pour les chrétiens*, Sources Chrétiennes 507, Les Éditions du Cerf, Paris 2006, σσ. 302-313. Βλ. καὶ R. Meßner, „Der Gottesdienst in der vornizänischen Kirche“, στό: L. Pietri (ἐπιμ.), *Die Geschichte des Christentums: Religion, Politik, Kultur*, Bd. 1. Die Zeit des Anfangs (bis 250), Herder, Freiburg im Breisgau 2003, σσ. 340-441, ἐδῶ σσ. 430-435.

⁷ *Ἱερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα ⁷2009, σσ. 135, 176.

⁸ *Ἱερατικόν*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα ⁷2009, σσ. 106, 175. Πβ. N. Denysenko, “Retrieving a Theology of Belonging: Eucharist and Church in Postmodernity”, *Worship* 88 (2014), σσ. 543-561· 89 (2015), σσ. 21-43, ἐδῶ σσ. 22-26.

σὲ λατρευτικὲς συνάξεις ἐκτὸς διαδικτύου. Ὡστόσο κατὰ τὴ διάρκεια τῆς κρίσης covid τὰ τελευταῖα χρόνια, οἱ ἀκολουθίες ἐντὸς ναοῦ δὲν ἐπιτρέπονταν σὲ πολλὲς χώρες. Αὐτὴ ἡ κρίση ὑπογράμμισε τὴ σημασία τῆς διαδικτυακῆς λατρείας. Χάρη σὲ αὐτὴ τὴ δυνατότητα, πολλοὶ πιστοὶ μποροῦσαν ἀκόμη νὰ συμμετάσχουν σὲ μία λειτουργικὴ σύναξη⁸.

Τέσσερα ἐπιπλέον σημαντικὰ φαινόμενα καὶ πλεονεκτήματα τῆς ψηφιακῆς ἐπανάστασης εἶναι: πρῶτον, ὁ πλοῦτος τῶν κειμένων (τόσο πρωτογενῶν ὅσο καὶ δευτερογενῶν: λειτουργικὰ κείμενα, σχόλια καὶ ἄλλα σχετικὰ), ταινίες ποὺ παρουσιάζουν λατρευτικὲς τελετὲς καὶ ἄλλα θρησκευτικὰ τελετουργικὰ τὰ ὁποῖα ἐπικαιροποιῶνται συχνά, καθὼς καὶ ἡ σημαντικὴ δυνατότητα διεπιστημονικῆς ἀνάλυσης τῶν ἐρευνητικῶν δεδομένων ἀπὸ ψηφιακὲς βάσεις δεδομένων⁹. Δεύτερον, ἡ δυνατότητα προετοιμασίας κηρυγμάτων καὶ ἀγιασμῶν μὲ τὴ χρῆση διαφόρων διαδικτυακῶν πηγῶν –συλλογές, γιὰ παράδειγμα, πατερικῶν κειμένων–, καθὼς καὶ ἡ δυνατότητα τῆς παράδοσης διαδικτυακῶν ἀκαδημαϊκῶν μαθημάτων γιὰ τὴ λατεία σὲ ὅσους ἀνθρώπους ἐνδιαφέρονται καὶ ἔχουν ὑπολογιστὴ καὶ πρόσβαση στὸ διαδίκτυο. Τρίτον, ὁ μεγάλος ἀριθμὸς ιστοσελίδων μὲ «ἐρωτήσεις καὶ ἀπαντήσεις», συζητήσεις, μπλόγκς καὶ χώρων ἀνταλλαγῆς μηνυμάτων γιὰ λειτουργικὰ ζητήματα¹⁰. Καὶ τέταρτον, ἡ τεχνολογία, ποὺ μᾶς διευκολύνει νὰ ἐπισκεφθοῦμε ἱστορικὰ μνημεῖα ὁρόσημα γιὰ τὴ λατεία, ἀλλὰ τὰ ὁποῖα εἴτε ἔχουν καταστραφῆ ἢ ἔχουν ἀνακατασκευασθῆ ἀρχιτεκτονικὰ ἐδῶ καὶ χρόνια, ὥστε νὰ ἔχουμε ἔτσι τὴν εὐκαιρία νὰ δοῦμε ἴσως τὸ πῶς ἦταν κάποτε. Ἐπομένως, ἡ εἰκονικὴ ἀνακατασκευὴ πολλῶν σημαντικῶν κτηρίων καὶ δρόμων τῆς Κωνσταντινουπόλεως καὶ τῆς Ρώμης μᾶς διευκολύνει νὰ ἀποκτήσουμε μία εἰκόνα τῶν τοποθεσιῶν στὶς ὁποῖες διεξήχθησαν πολυάριθμες ἀκολουθίες καὶ τελετὲς σὲ αὐτὰ τὰ δύο σημαντικὰ λειτουργικὰ κέντρα¹¹.

8. Βλ. π.χ. H.-J. Feulner – El. Haslwanter (ἐπιμ.), *Gottesdienst auf eigene Gefahr? Die Feier der Liturgie in der Zeit von Covid-19*, Aschendorff, Münster 2020.

9. P. Post, „Vom religionsphänomenologischen Erbe zum e-Ritual: Trends und Themen der aktuellen Ritual Studies“, *Archiv für Liturgiewissenschaft* 55 (2013), σσ. 139-181, ἐδῶ σσ. 177-180. Πρβλ. W. D. Ray, *Tasting Heaven on Earth: Worship in Sixth-Century Constantinople*, W. E. Eerdmans, Grand Rapids MI 2012, σσ. 152-153.

10. Τέτοιες ἐρωτήσεις εἶναι π.χ. «Ποιό εἶναι τὸ σημαντικώτερο στοιχεῖο τῆς Ἀναφορᾶς: ἡ ἐπίκληση, ὅπως στὸ βυζαντινὸ τυπικό, ἢ τὰ λόγια τοῦ Κυρίου, ὅπως στὸ ρωμαϊκὸ τυπικό;».

11. J. F. Baldovin, *The Urban Character of Christian Worship: The Origins, Development, and*

Είναι επίσης δυνατόν να παρακολουθήσουμε μία ψηφιακή ξενάγηση στις κατακόμβες της Πρίσκιλλας αλλά και σε άλλες κατακόμβες της Ρώμης, και επομένως να επισκεφτούμε διαδραστικά διάφορους τάφους χριστιανών.

“Οποιοι και να είναι οι διαφορετικές απόψεις σχετικά με την ψηφιακή επανάσταση και τη σχέση της με τη μελέτη της λειτουργικής και της θεολογίας, δέν πρέπει να αγνοήσουμε –σε αυτό το σημείο αναφέρουμε τα λόγια της Γερμανοαμερικανίδας λειτουργιολόγου Teresa Berger– τις «βαθύτατες αλλαγές στους σύγχρονους τρόπους ύπαρξης τόσο μέσα στον κόσμο όσο και στην λατρεία... Οί περισσότεροι από εμάς έχουμε εκπαιδευτεί να αναλύουμε κείμενα. Αυτό όμως που χρειάζεται σήμερα είναι μία νέα λογική, ένα είδος πολυμεσικού, ύψηλης τεχνολογίας, διαδραστικού, όπτικού άλφαβητισμού, καθώς και ιδιαίτερη προσοχή σε βιωματικές λατρευτικές πρακτικές και σε όλα όσα συμπεριλαμβάνονται στην πολύπλευρη πραγματικότητα της σύγχρονης ζωής, τόσο στη διαδικτυακή όσο και στην εκτός δικτύου έκφασή της»¹². Το κυβερνο-τελετουργικό είναι ένα απαιτητικό και καινοτόμο πεδίο έρευνας¹³. Η λειτουργική, ως επιστημονικό πεδίο, έχει μείνει αρκετά πίσω σε σχέση με την ηλεκτρονική λατρεία, και πρέπει να καλύψει αυτό το κενό¹⁴. Όσο για μένα, σε αντίθεση με πολλούς από τους υποψήφιους διδάκτορές μου, είμαι ψηφιακός μετανάστης και όχι ψηφιακός γηγενής όπως αυτοί. Μεγάλωσα στη μη ψηφιακή εποχή και, παρ’ όλο που προσπαθώ να μην ξειδανικεύω τις καινοτόμες ψηφιακές εξελίξεις, θα πρέπει να παραδεχθώ πως έχω ακόμη πολλά να μάθω από αυτές, κάτι που κατά πάσα πιθανότητα ισχύει για αρκετούς από εμάς. Η αλήθεια είναι πάντως πως έχουμε να κάνουμε με τελετουργικά που υπερβαίνουν τις παραδοσιακές ένορίες και μητροπόλεις. Μας δείχνουν επίσης τον δρόμο προς την

Meaning of Stational Liturgy, *Orientalia Christiana Analecta* 228, Pontifical Oriental Institute.

12. Teresa Berger, “@ Worship: Exploring Liturgical Practices in Cyberspace”, *Questions Liturgiques* 94, 2-3 (2013), σσ. 266-286, έδω σ. 285.

13. P. Post, “Ritual Studies”, στό: *Religion: Oxford Research Encyclopedias*, <http://religion.oxfordre.com> [5.10.2023], σσ. 11-14.

14. Πρβλ. P. Post, „Met het gezicht naar de cultuur: Liturgiewetenschap als studie van ritueel en cultuur“, στό: L. van Tongeren – P. Post (έπιμ.), *Voorbij de liturgiewetenschap: Over het profiel van liturgische en rituele studies*, *Netherlands Studies in Ritual and Liturgy* 12, Instituut voor Christelijk Erfgoed/Instituut voor Liturgische en Rituele Studies, Groningen – Tilburg 2011, σσ. 37-61, έδω σ. 48.

πιθανότητα μιᾶς λειτουργικῆς πολιτισμικῆς ἀφομοίωσης μέσα στὸ πλαίσιο τῆς σύγχρονης κοινωνίας¹⁵. Εἶναι ξεκάθαρο πὼς τὰ διαδραστικὰ διαδικτυακὰ τελετουργικὰ θὰ μπορούσαν νὰ περιγραφοῦν ὡς νεωτερικός –ἴσως μετα-νεωτερικός– λαϊκὸς θρησκευτικὸς πολιτισμός.

Ἡ «κάτωθεν λατρεία»

Ἐπομένως, οἱ λειτουργιολόγοι πρέπει νὰ ἀναλογισθοῦν τόσο τὴν ἐμπειρικὴ πρακτικὴ ὅσο καὶ τὶς σύγχρονες ἐξελίξεις. Ὁ σημαντικὸς λειτουργιολόγος π. Robert Taft (1932-2018) ἔχει ἐνθαρρύνει τὴν μελέτη τῆς «κάτωθεν λατρείας». Ἦλθε ὑπ’ ὄψιν του καὶ τὴ δική μας ἔρευνα γιὰ τὸ μυστήριο τοῦ εὐχελαίου στὴν Ὁρθόδοξη Ἐκκλησία τῆς Ἑλλάδος ὡς κλασικὸ παράδειγμα τῆς «κάτωθεν λατρείας»¹⁶. Εὐτυχῶς, ὅλο καὶ περισσότερη ἔρευνα διεξάγεται στὴν καθημερινὴ τελετουργικὴ-λειτουργικὴ πράξη. Ἐρωτήματα ὅπως τὸ πὼς τελεῖται πραγματικὰ τὸ μυστήριο τοῦ γάμου στὴν Ἑλλάδα, πὼς εἶναι πραγματικὰ ἡ ζωὴ σὲ μία μέση ἑλληνικὴ ἐνορία, ἢ ἂν καὶ γιατί στὶς ἀγροτικὲς περιοχὲς τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης εἶναι ἀκόμα δημοφιλεῖς οἱ ἐξορισμοὶ καὶ τὰ ἀποτροπαϊκὰ τελετουργικὰ γιὰ «τὸ μάτι» (ξεμάτιασμα, «εὐχὲς ἐπὶ βασκανία» κ.τ.λ.), εἶναι θέματα ἔρευνας ὅλο καὶ περισσότερο μέσα σὲ ἓνα συστηματικώτερο πλαίσιο. (Ἀπὸ τὴν περίοδο τῶν ἐθνικῶν κινήσεων τοῦ 19ου αἰ. στὴ Νοτιοανατολικὴ Εὐρώπη, ὅπως γιὰ παράδειγμα στὴν Ἑλλάδα καὶ τὴ Σερβία, προήχθη –καὶ οἰκονομικά– ἡ ἐθνογραφικὴ ἔρευνα ἐνῶ παράλληλα δόθηκε ἰδιαίτερη προσοχὴ στὰ τελετουργικὰ καὶ λειτουργικὰ στοιχεῖα τῶν ὑπὸ ἔρευνα ζητημάτων¹⁷. Ἐπιπλέον, ἐρευνητὲς ἀπὸ τὴ Δύση ἔχουν διεξάγει πρωτοποριακὲς ἐπιτόπιες ἔρευνες).

15. Πρὸβλ. P. Post, „Rituell-liturgische Bewegungen: Erkundungen von Trends und Perspektiven“, στί: Al. Gerhards – B. Kranemann (ἐπιμ.), *Christliche Begräbnisliturgie und säkulare Gesellschaft*, Erfurter Theologische Studien 30, Benno, Leipzig 2002, σσ. 25-60, ἐδῶ σσ. 46-47.

16. Βλ. π.χ. R. F. Taft, “Good Bye to All That: Swansong of an Old Academician”, στί: *Studies in Oriental Liturgy* (βλ. σημ. 1), σσ. 357-383, ἐδῶ σ. 371 (σημ. 33).

17. Ἀρκοῦμαστε σὲ δύο παραδείγματα: τὸ περιοδικὸ *Λαογραφία* καὶ μία σερβικὴ μελέτη: Bojana Jovanović, *Magija crpkikh obreda u životnom ciklusu pojedinaca*, Novi Sad ²1995.

Σε πολλές περιπτώσεις τὸ ἀποτέλεσμα ἐπαρκοῦς ἐπιτόπιας ἔρευνας μᾶς δείχνει ὅτι ἡ ἐμπειρική πραγματικότητα παρουσιάζει σημαντικὲς ἀποκλίσεις ἀπὸ τὰ ἐπίσημα λειτουργικὰ βιβλία. Ἡ προσεκτικὴ καὶ ξεκάθαρη ἔρευνα τῶν λειτουργικῶν βιβλίων εἶναι ἀπαραίτητη, ἀλλὰ ἡ ἀπλὴ ἐξέταση τῶν βιβλίων αὐτῶν δὲν εἶναι ἀρκετὴ καὶ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει τὰ πλούσια ἀποτελέσματα τῆς ἐπιτόπιας ἔρευνας. Ἡ λατρεία δὲν εἶναι ταυτόσημη μὲ κάποιο βιβλίο, καὶ τὸ ἐπίκεντρο τῆς προσοχῆς μας πρέπει νὰ εἶναι ἡ πραγματικὴ τέλεση τῆς λατρείας αὐτὴ καθ' αὐτήν, ὁλόκληρο τὸ τελετουργικόν, καθὼς ἐπίσης καὶ τὸ κοινωνικο-πολιτισμικὸ τῆς πλαίσιο. Εἶμαι πεπεισμένος ὅτι πέρα ἀπὸ τὴν «καθορισμένη πίστη» τῶν λειτουργικῶν βιβλίων, τῆς δογματικῆς, τῆς ἠθικῆς θεολογίας καὶ τοῦ κανονικοῦ δικαίου, ἡ «βιωμένη πίστη», οἱ πολυάριθμοι τρόποι δηλαδὴ ποὺ οἱ πιστοὶ βιώνουν τὴν πίστη τους, πρέπει νὰ μπεῖ μέσα στὸ ἐρευνητικὸ καὶ διδακτικὸ μας πρόγραμμα περισσότερο ἀπὸ ὅσο ἤδη εἶναι¹⁸.

Ἡ ἐπαρκὴς ἐπιτόπια ἔρευνα συναπαρτίζεται ἀπὸ δύο σπουδαῖα στοιχεῖα: τὴν ἴδια τὴν ἐπιτόπια ἔρευνα (ἰδιαιτέρως παρακολούθηση τῶν τελετουργικῶν, παρατήρηση τῶν συμμετεχόντων καὶ συνεντεύξεις μὲ ἀνθρώπους σχετικὰ μὲ τὸ νόημα ποὺ ἀποδίδει ὁ καθένας στὴ λατρεία) ἀλλὰ καὶ ἀπὸ τὴ μελέτη τῆς σχετικῆς βιβλιογραφίας. Ἡ ἐφαρμογὴ τῶν ἐμπειρικῶν-λειτουργικῶν μεθόδων μᾶς διευκολύνει νὰ ἐξετάσουμε συστηματικὰ αὐτὸ ποὺ πραγματικὰ βιώνουν κατὰ τὴ διάρκεια τῆς λειτουργίας οἱ συμμετέχοντες σὲ αὐτήν, ἰδίως οἱ λαϊκοί. Αὐτὴ ἡ πρακτικὴ εἶναι πράγματι σημαντικὴ καθὼς, ὅπως ἔχουμε ἤδη καταδείξει, συχνὰ ὑπάρχει ἓνα εὐρὸ χάσμα ἀνάμεσα στὸ πραγματικὸ βίωμα τῶν πιστῶν καὶ τὸ περιεχόμενον τῶν βιβλίων. Ὅρισμένοι λειτουργιολόγοι τείνουν νὰ δώσουν εἰδικὴ προσοχὴ μόνο στὰ ἐπίσημα κείμενα καὶ τοὺς λειτουργικοὺς κανόνες. Δὲν μπορεῖ ὅμως κανεὶς νὰ ἀμφισβητήσῃ τὸ γεγονός ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς πιστοὺς δυσκολεύονται νὰ παρακολουθήσουν αὐτὰ τὰ «δύσκολα» κείμενα, ὅσο ὁμορφα καὶ σπουδαῖα θεολογικὰ καὶ ἄν εἶναι. Ἐδῶ ἐρχόμαστε ἀντιμέτωποι μὲ ἓνα

18. Πρὸβλ. Teresa Berger, „Die Sprache der Liturgie“, στό: H.-Chr. Schmidt-Lauber, M. Meyer-Blanck – K.-H. Bieritz (ἐπιμ.), *Handbuch der Liturgik: Liturgiewissenschaft in Theologie und Praxis der Kirche*, Vandenhoeck & Ruprecht, Göttingen ³2003, σσ. 798-806, ἐδῶ σσ. 802 καὶ 805.

καίριο θέμα συζήτησης, αυτό της λειτουργικής γλώσσας, της δυσκολίας κατανόησής της, της απόδοσής της κ.τ.λ.¹⁹.

Κατὰ τὴ διάρκεια τῆς μακροχρόνιας ἔρευνάς μας γιὰ τὸ εὐχέλαιο, τὸν μικρὸ ἁγιασμό, τὴν κηδεῖα καὶ τὰ ἐπιμνημόσυνα τελετουργικὰ τῆς Ὁρθόδοξης Ἐκκλησίας τῆς Ἑλλάδος²⁰, κάναμε κάποιες ἐνδιαφέρουσες ἀνακαλύψεις: σύμφωνα μὲ τὸ ἐπίσημο τυπικὸ τοῦ εὐχελαίου²¹, τὸ μυστήριον ἀφορᾷ τὴν ἴαση τόσο τῶν πνευματικά/ψυχικά ἐξασθενημένων (ὅλοι μας) ὅσο καὶ τῶν σωματικά ἀσθενῶν («εἰς ἴασιν ψυχῆς καὶ σώματος»). Ὡστόσο, στὴν πραγματικότητα στὴν Ἑλλάδα τὸ εὐχέλαιο δὲν τελεῖται κυρίως στὴν περίπτωση σωματικῆς ἀσθένειας καὶ οἱ συμμετέχοντες θεωροῦν συνήθως πὼς τὸ μυστήριον ἀφορᾷ τὴ γενικώτερη εὐημερία τους («γιὰ τὸ καλό»). Ἐπιπλέον, τὸ μακροσκελὲς καὶ πολύπλοκο τυπικὸ προϋποθέτει τὴ συμμετοχὴ ἑπτὰ ἱερέων, στὴν

19. Πρὸβλ. B. J. Groen, “Liturgical Language and Vernacular Tongues in Eastern Christianity”, στό: P. van Geest – M. Poorthuis – E. Rose (ἐπιμ.), *Sanctifying Texts, Transforming Rituals: Encounters in Liturgical Studies – Essays in Honour of Gerard A.M. Rouwhorst*, Brill’s Studies in Catholic Theology 5, Brill, Leiden – Boston 2017, σσ. 407-424.

20. B. J. Groen, „Ter genezing van ziel en lichaam“: *De viering van het oliesalve in de Grieks-Orthodoxe Kerk*, Theologie & Empirie 11, Kok καὶ Deutscher Studienverlag, Kampen – Weinheim 1990, σσ. 98-213· ὁ ἴδιος, “The Anointing of the Sick in the Greek Orthodox Church”, *Concilium* 27, 2 (1991), σσ. 50-59· ὁ ἴδιος, „Die Krankensalbung im orthodoxen Griechenland“, *Liturgisches Jahrbuch* 45 (1995), σσ. 178-182· ὁ ἴδιος, “Continuity and Discontinuity of the Anointing of the Sick”, στό: Π. Ἰω. Σκαλτσῆς – Ἄρχιμ. Νικόδημος Ἀ. Σκρέττας (ἐπιμ.), *Γηθόσνονον σέβασμα: Ἀντίδωρον τιμῆς καὶ μνήμης εἰς τὸν μακαριστὸν καθηγητὴν τῆς Λειτουργικῆς Ἰωάννην Μ. Φουντούλην († 2007)*, τόμ. Α', ἐκδ. Ἀδελφοὶ Κυριακίδη, Θεσσαλονίκη 2013, σσ. 467-498, ἐδῶ σσ. 492-494· ὁ ἴδιος, “Burying the Dead is Christian, Burning Them is Pagan”: The Present Controversy about Cremation in Greece and Greek Orthodox Funeral Rites”, *Het Christelijk Oosten* 53 (2001), σσ. 201-218· ὁ ἴδιος, “Wash your sins, not only your face’: Therapeutic Water and the Evolution of the Small Water Blessing in the Greek-Byzantine Tradition”, στό: Diliانا Atanassova – Tinatin Chronz (ἐπιμ.), *Σύναξις καθολική: Beiträge zu Gottesdienst und Geschichte der fünf altkirchlichen Patriarchate für Heinzgerd Brakmann zum 70. Geburtstag*, orientalia – patristica – oecumenica 6, 1 LIT, Münster, Berlin – Wien 2014, σσ. 249-268· ὁ ἴδιος, “Curative Holy Water and the Small Water Blessing in the Orthodox Church of Greece”, στό: ὁ ἴδιος, D. Galadza – Nina Glibetic – G. Radle (ἐπιμ.), *Rites and Rituals of the Christian East: Selected Papers of the Fourth International Congress of the Society of Oriental Liturgy, Lebanon, July 10-15, 2012*, Eastern Christian Studies 22, Peeters, Leuven 2014, σσ. 387-404.

21. *Μικρὸν Εὐχολόγιον ἢ Ἁγιασματάριον*, ἐκδ. Ἀποστολικὴ Διακονία, Ἀθήνα 182009, σσ. 162-215.

πραγματικότητα όμως συνήθως υπάρχει μόνον ένας παπᾶς, τὸ μυστήριο εἶναι πολὺ συμπυκνωμένο καὶ ὅσοι παρευρίσκονται χρίονται μὲ τὸ καθαγιασμένο λάδι μόνον κατὰ τὴν ὀλοκλήρωση τοῦ μυστηρίου. Ἐάν εἶχαμε περιορίσει τὴν ἔρευνά μας στὴ μελέτη ἀπλῶς τοῦ Εὐχολογίου, δὲν θὰ εἶχαμε ὀδηγηθεῖ ποτὲ σὲ αὐτὰ τὰ ἀποτελέσματα²².

Ἡ παράδοση: μεταλαμπάδευση τῆς φλόγας

Ἄλλα ὅσα ἔχουν ἀναφερθεῖ μέχρι στιγμῆς ἀπαιτοῦν ἕναν ἐκ νέου ἀναστοχασμὸν πάνω στὴ λατρεία, ὅχι μόνον ὡς ἕνα πνευματικὸ γεγονός –ἡ λειτουργία μὲ τὴ χάρη τοῦ Ἁγίου Πνεύματος– ἀλλὰ καὶ μέσα ἀπὸ ἕνα ἀνθρωπολογικὸ πρῶσμα. Ἐπομένως, τὸ ἐπιστημονικὸ πεδίο τῆς λειτουργικῆς θὰ πρέπει νὰ λάβει ὑπ’ ὄψιν του ὅχι μόνον τὸ θεολογικὸ ἀλλὰ καὶ τὸ ἀνθρωπολογικὸ ἐπίπεδο, ἰδιαίτερα ἐφ’ ὅσον αὐτὰ τὰ δύο εἶναι τόσο στενὰ συνυφασμένα. Ἡ ἐπιστήμη ἀπαιτεῖ ὅχι μόνον ἐξοικείωση μὲ τὶς παραδοσιακὰ καὶ στέρεες ἐπιστημονικὰς μεθόδους, ἀλλὰ καὶ δεκτικότητα σὲ νέες προκλήσεις καὶ νέα παραδείγματα. Γιὰ νὰ παραμείνει ζωντανὸς καὶ φρέσκος κάθε κλάδος τῆς ἐπιστημονικῆς ἔρευνας, συμπεριλαμβανομένου τοῦ κλάδου τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν, πράγματι ἡ ἴδια ἡ ζωὴ χρειάζεται τὸ ριψοκίνδυνον ἐγχείρημα τῆς ἐξερεύνησης ἄλλων περιοχῶν, τῆς ἀνάληψης μιᾶς νέας πορείας, τόσο στὴν ἔρευνα ὅσο καὶ στὴ διδασκαλία. Ὡς ἐκ τούτου, εἶναι ζωτικῆς σημασίας καὶ γιὰ τὴν παράδοση τῶν λειτουργικῶν σπουδῶν αὐτὴ νὰ παραμείνει ἀνοικτὴ στὴν ἀναθεώρηση²³. Ἀκριβῶς ὅπως καὶ ἡ Ἐκκλησία, ἡ μελέτη τῆς λατρείας εἶναι *semper reformanda* (διαρκῶς μεταρρυθμιζόμενη). Ἡ παράδοση εἶναι μία δυναμικὴ διαδικασία²⁴.

22. Πρὸβλ. τὴ σχετικὴ μας Ζ' Ἐτήσια Διάλεξη «εἰς μνήμην Ἰωάννη Μ. Φουντούλη», 13 Φεβρουαρίου 2023· βλ. τὸν ἰστότοπο τοῦ Ἑργαστηρίου Λειτουργικῶν Μελετῶν στὸ Ἀριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης: <https://elm.past.auth.gr> [11.9.2023].

23. Πβ. P. Galadza, “New Frontiers in Eastern Christian Liturgy: Studying the Whole of Worship”, στό: *Rites and Rituals of the Christian East* (βλ. σημ. 20), σσ. 1-19.

24. Πβ. R. F. Taft, “The 2001 Vatican Addai and Mari Decision in Retrospect: Reflections of a Protagonist”, στό: C. Giraud (ἐπιμ.), *The Anaphoral Genesis of the Institution Narrative in Light of the Anaphora of Addai and Mari: Acts of the International Liturgy Congress, Rome, 25-26 October 2011*, *Orientalia Christiana Analecta* 295, *Orientalia Christiana*, Roma 2013, σσ. 317-334, ἐδῶ σσ. 333-334· J. Meyendorff, *Christ in Eastern Christian*

Τὸ ρητό: «Ἡ παράδοση δὲν ἀποτελεῖται ἀπὸ τὴν τιμὴ στίς καμένες στάχτες, ἀλλὰ ἀπὸ τὴ μεταλαμπάδευση τῆς φλόγας»²⁵ πρέπει νὰ εἶναι αὐτὸ ποὺ θὰ μᾶς ἐμπνέει στὸ καθημερινὸ μας ταξίδι.

SUMMARY

Interactive Web 2.0 and “Liturgy from Below”

By Basilius J. Bert Groen, *Professor Em.*
University of Graz

Technological advances and developments on the World Wide Web also have implications for worship. In particular, the interactive Web 2.0 makes it possible to actively participate in liturgical rites and rituals of all kinds, such as commemoration services for the departed. Also, because of the additional advantages of using the internet, one should be careful before claiming that virtual, online ritual is unreal and inauthentic and that active and conscious liturgical participation online is impossible. Liturgical studies lag far behind in terms of online worship and need to make up for lost ground in this area. Liturgists should take into account actual practice and current developments, “operating from below”. The famous scholar Robert Taft encouraged and promoted worship studies “from below” as well as solid fieldwork. Such research is important because the results of proper field work also demonstrate that actual practice often differs significantly from the contents of the official liturgical books. Thus, in addition to “prescribed faith” of these books, dogmatic and moral theology and canon law, “lived faith”, that

Thought, St. Vladimir’s Seminary Press, Crestwood NY 1975, σσ. 7-9, 13-26· Tim. Ware (Μητροπολίτης Διοκλείας Κάλλιστος), *The Orthodox Church*, Penguin, Harmondsworth 1993, σσ. 198-199· Th. Pott, *Byzantine Liturgical Reform: A Study of Liturgical Change in the Byzantine Tradition*, μετάφρ. P. Meyendorff, πρόλογος R. F. Taft, Orthodox Liturgy Series 2, St. Vladimir’s Seminary Press, Crestwood NY 2010.

25. Τὸ ρητὸ αὐτὸ ἀποδίδεται στὸν Sir Thomas More (1478-1535), Ἕλληνο-πολιτικὸ καὶ ρωμαιοκαθολικὸ μάρτυρα, καθὼς καὶ σὲ ἀρκετοὺς ἄλλους πνευματικοὺς καὶ καλλιτεχνικοὺς πρωταγωνιστές.

is, the numerous ways in which believers actually experience and live out their faith, must be on the agenda of our research and teaching. My own inquiries into the anointing of the sick, the water blessing and funerals in the Orthodox Church of Greece evidence the divergence of “practice” from “theory”. Therefore, academic research requires not only familiarity with traditional and solid scientific methods, but also fresh challenges and openness to the development of novel methods and paradigms.